

**«ΝΕΡΟ: ΠΗΓΗ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΧΑΡΑΣ» ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ Π. Ε. ΕΙΔΙΚΟΥ
ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΑΜΦΙΣΣΑΣ**

**ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Α.¹, ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ Ε.¹, ΣΙΜΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Α.¹,
και ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ Β.¹**

¹ Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Άμφισσας
e-mail: amaliapap@sch.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ένα πρωτοποριακό πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης υλοποιήθηκε τη σχολική χρονιά 2005-06 από τους μαθητές του Ειδικού Δημοτικού Σχολείου Άμφισσας με θέμα «**Νερό: πηγή ζωής και χαράς**». Οι εμπειρίες που αποκόμισαν τα παιδιά του Ειδικού Σχολείου από τη συμμετοχή τους σ' αυτό ήταν μοναδικές. Εφαρμόζοντας τη μέθοδο ανάπτυξης σχεδίου εργασίας, δούλεψαν ομαδο-συνεργατικά, ασκήθηκαν στην ερευνητική παρατήρηση φυσικών φαινομένων (βροχή, ουράνιο τόξο κ.ά.), έκαναν πειράματα, ανέτρεξαν σε βιβλία και περιοδικά, αξιοποίησαν τις νέες τεχνολογίες, συζήτησαν, έμαθαν να παρατηρούν τη φύση και να προβληματίζονται για όσα συμβαίνουν γύρω τους. Ακόμα απέκτησαν νέες γνώσεις, ήρθαν σε επαφή και συνεργάστηκαν με τοπικούς φορείς και υπηρεσίες. Κυρίως όμως έμαθαν να αντιδρούν και να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες σε θέματα καθολικής σημασίας και κοινού περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, όπως είναι η αειφορική διαχείριση των υδάτινων πόρων και ο σεβασμός των αγαθών που μας δίνει η φύση. Μέσα από παρόμοιες δραστηριότητες τα παιδιά με ειδικές ανάγκες βγαίνουν από την απομόνωση και αποκτούν τη δυνατότητα να εμπλακούν ενεργά στο κοινωνικό και περιβαλλοντικό γίγνεσθαι δηλώνοντας τη δική τους σημαντική παρουσία μέσα στις τοπικές κοινωνίες στις οποίες ανήκουν. *Μεταφέρουν έτσι έμπρακτα το μήνυμα ότι και τα άτομα με ειδικές ανάγκες μπορούν και θέλουν να συμβάλλουν ενεργά στη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου στον οποίο ανήκουμε ισότιμα όλοι.*

**ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ Α.¹, STEFANIDOU Ε.¹, SIMITSOPOULOU Α.¹,
and PARASKEVA V.¹**

¹ Special Primary School of Amfissa
e-mail : amaliapap@sch.gr

ABSTRACT

A very interesting Environmental Education programme entitled: "Water: a source of life and joy" was carried out by the pupils of Special Primary School of Amfissa during the school year 2005-06. The children who participated in this project acquired many unique experiences. They learned to work together in small groups, they observed several phenomena of nature (rain, rainbow etc), performed experiments, searched in books and journals, made use of new technology facilities, discussed and argued on several topics. They also acquired new knowledge and skills and co-operated with local authorities and social services. Merely, they learned to react and take action for issues of common public interest and environmental significance like the everlasting use of water resources and the need to respect nature. By engaging themselves in similar activities, children with special needs, «escape» from seclusion and take part to social and environmental making their presence apparent in the communities where they live. Thus they convey the message that people with special needs can and want to contribute actively to the foundation of a better world, to which all people belong happenings equally.

Λέξεις κλειδιά: υδατικοί πόροι, αειφορική διαχείριση, σχολικό πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τη σχολική χρονιά 2005-06, οι μαθητές του Ειδικού Δημοτικού Σχολείου Άμφισσας εκπόνησαν ένα πολύ ενδιαφέρον πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, εποπτευόμενο από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και συγχρηματοδοτούμενο από την Ε.Ε. και εθνικούς πόρους, με τίτλο «Νερό: Πηγή ζωής και χαράς». Εργάστηκαν με τη μέθοδο εφαρμογής σχεδίου εργασίας, η οποία τους ήταν σχετικά οικεία από προγράμματα Αγωγής Υγείας που είχαν εκπονήσει παλιότερα. Πρώτη φορά όμως την εφάρμοσαν φέτος σε Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.

Στο σημείο αυτό σημειώνουμε ότι το Ειδικό Σχολείο Άμφισσας είναι μια νέα σχολική μονάδα, η οποία λειτουργεί μόλις από το σχολικό έτος 2003-04. Τη χρονιά 2005-06 φοιτούσαν σ' αυτή δώδεκα (12) μαθητές και μαθήτριες που παρουσίαζαν ένα ευρύ φάσμα ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών σε βαθμό που καθιστούσε αδύνατη τη φοίτησή τους σε κανονικό σχολείο. Πιο συγκεκριμένα επρόκειτο για παιδιά με αυτισμό, σύνδρομο DOWN, εγκεφαλική παράλυση, πολλαπλές αναπηρίες, ψυχοσωματικές- αναπτυξιακές διαταραχές και διανοητική καθυστέρηση ηλικίας 6-11 χρονών που συμμετείχαν όλα στο πρόγραμμα. Στο σχολείο τη χρονιά υλοποίησης του προγράμματος εργάστηκαν 3 εκπαιδευτικοί Ειδικής αγωγής και 1 καθηγήτρια Φ.Α. Ειδικής Αγωγής, που αποτελούσαν την Παιδαγωγική ομάδα καθώς και 1 κοινωνική λειτουργός, 1 ωρομίσθια μουσικός, και μια κοπέλα ως ειδικό βοηθητικό προσωπικό, που βοήθησαν οικειοθελώς και ποικιλοτρόπως στην ολοκλήρωση του προγράμματος. ('whole school approach' βλ. Dessent, 1988)

Το θέμα διαμορφώθηκε αυθόρμητα από τα ίδια τα παιδιά, όταν μια φθινοπωρινή μέρα παρατήρησαν τη βροχή που έπεφτε και ενδιαφέρθηκαν να μάθουν περισσότερα για το πώς και από έρχεται «αυτό το νερό». Οι εκπαιδευτικοί του σχολείου θεωρήσαμε πολύ σπουδαίο το γεγονός ότι παιδιά του Ειδικού σχολείου με τόσες δυσκολίες και ιδιαιτερότητες, έδειξαν πηγαίο ενδιαφέρον για το φυσικό περιβάλλον, ξεφεύγοντας από τα στενά πλαίσια της εγωκεντρικής σκέψης που προσανατολίζεται (ιδιαίτερα στους μαθητές με ειδικές ανάγκες) συχνά μόνο στην άμεση ικανοποίηση των βιολογικών τους αναγκών. Οικοδομώντας λοιπόν πάνω στις προσωπικές τους εμπειρίες και επενδύοντας στο ενδιαφέρον τους για ένα τόσο οικείο και αγαπητό στοιχείο, όπως το «νερό», αποφασίσαμε να αξιοποιήσουμε την ευκαιρία που μας παρείχε το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και να υλοποιήσουμε το συγκεκριμένο πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Άλλωστε τα θέματα προστασίας και αειφορικής διαχείρισης του περιβάλλοντος είναι ιδιαίτερα σημαντικά και αφορούν όλους. Τα άτομα με ειδικές ανάγκες ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας και του κόσμου που μας περιβάλλει δικαιούνται και πρέπει να ενημερωθούν και να ευαισθητοποιηθούν σε θέματα περιβαλλοντικά, συνειδητοποιώντας ως ένα βαθμό «την αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση μεταξύ του φυσικού και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος» (ΑΠΣ Ειδικής Αγωγής, 2004). Για τους μαθητές με ειδικές ανάγκες και ιδιαίτερα γι' αυτούς με νοητικά προβλήματα, η επεξεργασία παρόμοιων θεμάτων τους προσφέρει τη δυνατότητα να διευρύνουν το γνωστικό τους πεδίο, να γνωρίσουν καλύτερα την καθημερινή πραγματικότητα, να καλλιεργήσουν δεξιότητες και στάσεις ωφέλιμες για την καθημερινή τους ζωή, να προβληματιστούν και να οδηγηθούν να αναλάβουν όσο γίνεται πιο ενεργητικό ρόλο στο περιβαλλοντικό και κοινωνικό γίγνεσθαι, που βεβαίως τους αφορά. Έτσι αντιμετωπίζονται ως ισότιμα μέλη μιας δημοκρατικής κοινωνίας, η οποία όμως δεν μπορεί παρά να διαμορφώνεται μέσα από ένα δημοκρατικό σχολείο που στοχεύει εκτός των άλλων στην « ισότιμη κοινωνική τους εξέλιξη» (Ν.2817/2000 άρθρο 1). Επίσης σύμφωνα με τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (Ν. 2101/1992, άρθρο 29) τα συμβαλλόμενα κράτη συμφωνούν ότι η εκπαίδευση του παιδιού πρέπει να αποσκοπεί και «.....στην προετοιμασία του για μια υπεύθυνη ζωή σε μία ελεύθερη κοινωνία....» αλλά και « στην ανάπτυξη σεβασμού για το φυσικό περιβάλλον».

Με βάση τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπόψη μας και την τοποθέτηση της Τζουριάδου (1995, σ. 162) ότι «Η τάξη πρέπει να αντιπροσωπεύει ένα μικρόκοσμο πλουραλιστικών και δημοκρατικών διαδικασιών, έτσι ώστε τα παιδιά να αποκτήσουν τη γνώση μέσω της εμπειρίας» προχωρήσαμε στο σχεδιασμό και την πραγματοποίηση του προγράμματος.

Η περιβαλλοντική αγωγή αποτελεί ένα κατ'εξοχήν διεπιστημονικό γνωστικό πεδίο, στο οποίο τα θέματα προσφέρονται για **διαθεματική προσέγγιση**, που ούτως ή άλλως αποτελεί απαραίτητη συνισταμένη της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην Ειδική Αγωγή. (βλ. και ΑΠΣ, 2004/Κουλουμπαρίτση 2005) Η διαθεματική προσέγγιση επεξεργάζεται τη γνώση ολιστικά (εξετάζοντας το θέμα- γνωστικό αντικείμενο από διάφορες οπτικές γωνίες και διεπιστημονικά), ενώ τη συνδέει άμεσα με αυθεντικές καταστάσεις της πραγματικότητας, βοηθώντας έτσι τα παιδιά να κατανοήσουν καλύτερα τον κόσμο στον οποίο ζουν και να αντιληφθούν το ρόλο τους μέσα σ' αυτό. (βλ. και Ματσαγγούρα 2004, Μπερερή, 2005, Σβορώνου, 2005). Για την υλοποίηση των επιδιώξεων της διαθεματικής προσέγγισης ενδείκνυται ως άριστος διδακτικός τρόπος η εφαρμογή **σχεδίων εργασίας** που αναπτύσσονται με βάση τις προϋπάρχουσες εμπειρίες και γνώσεις των παιδιών, βασίζονται για τη διεξαγωγή τους στην εμπειρική- βιωματική μάθηση, απαιτώντας την ενεργητική συμμετοχή τους και ενισχύουν την ομαδο-συνεργατική διδασκαλία. (ό.π.) Ένα τέτοιο σχέδιο εργασίας με κάποιες αναγκαίες προσαρμογές και διαφοροποιήσεις στον τρόπο υλοποίησής του, εκπόνησαν οι μαθητές του σχολείου μας στα πλαίσια διερεύνησης του θέματος «Το Νερό», που θέλησαν να επεξεργαστούν. **Η εργασία στηρίχθηκε κατά ένα μεγάλο μέρος στο διερευνητικό μοντέλο μάθησης**. Τα παιδιά του σχολείου μας, παρ' όλες τις εγγενείς δυσκολίες τους, ενθαρρύνονταν μέσα από ποικίλες δραστηριότητες να συμμετέχουν ενεργά στην ανακάλυψη της νέας γνώσης, να σκέφτονται υποθετικά και κριτικά (τι θα γινόταν αν...), να αναθεωρούν απόψεις, να διαμορφώνουν στάσεις και αξίες, να αποφασίζουν και να αυτενεργούν. (βλ. «Αρχή αυτενεργού μάθησης», Ματσαγγούρας 2004 και βιβλίο δασκάλου *Ερευνώ και Ανακαλύπτω, Ε' Δημοτικού*, 2006)

2. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΘΕΜΑΤΟΣ

Σημαντικό παράγοντα για την επιτυχία της μαθησιακής διαδικασίας και την εσωτερικοποίηση της νέας γνώσης από τους μαθητές αποτελεί η κινητοποίηση του «θυμικού» τους και η πρόκληση της συναισθηματικής τους εμπλοκής στην όλη διαδικασία. (δημιουργία κινήτρων βλ. και Μακρή – Μπότσαρη, 2005) καθώς και η ευθεία σύνδεσή της με τα προσωπικά καθημερινά βιώματά τους (ό.π.). Το συγκεκριμένο θέμα επιλέχθηκε διότι:

- ✓ Το νερό είναι θέμα οικείο στους μαθητές με νοητικές δυσκολίες, που δυσκολεύονται να αντιληφθούν αφηρημένες έννοιες
- ✓ Είναι θέμα που προσφέρεται για προβληματισμό, ανάληψη δράσεων και μπορεί να συνδεθεί με ανάλογο πρόγραμμα Αγωγής Υγείας που έχουν εκπονήσει οι μαθητές του σχολείου.
- ✓ Το νερό είναι στοιχείο καθημερινής ζωής, απαραίτητο για τη ζωή, την καθαριότητα και την ευεξία του ανθρώπου
- ✓ Είναι ανάγκη να προσεγγίσουν και τα παιδιά με ειδικές ανάγκες, να κατανοήσουν και να πραγματευτούν το σπουδαίο αυτό θέμα. Να αγαπήσουν το νερό και να κατανοήσουν τη σημασία της χρήσης του και να αναζητήσουν τρόπους προστασίας του πολύτιμου αυτού αγαθού.
- ✓ Στην αρχική- διερευνητική αξιολόγηση διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά δεν ήξεραν πώς φτάνει το νερό στα σπίτια μας, ούτε ότι 'δίπλα' στα σπίτια τους υπάρχει ένας από τους μεγαλύτερους αποταμιευτές νερού υδροδότησης: Η Λίμνη του Μόρνου.
- ✓ Είναι σημαντικό να γνωρίζουν τη λίμνη του Μόρνου, που είναι στην περιοχή μας, το φράγμα του ποταμού και τη χρησιμότητά του.

3. ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

- **Χρήση εποπτικού υλικού** για συζήτηση- αφόρμηση των δραστηριοτήτων. Περιλαμβάνονταν βιβλία με εικόνες, εκπαιδευτικές βιντεοταινίες, εικόνες από περιοδικά. (θεωρία εμπειρικο-βιωματικής μάθησης)
- **Συμμετοχική παρατήρηση- διεξαγωγή απλών πειραμάτων**

- **Ομαδο-συνεργατική εργασία**
- **Ανάλυση βημάτων** (Task analysis) για εκμάθηση του σωστού τρόπου πλυσίματος χεριών και δοντιών. (βλ. Peeters, 1997)
- **Χρήση πινάκων διπλής εισόδου** σαν οργανόγραμμα εφαρμογής των δραστηριοτήτων στο σχολείο και στο σπίτι
- **Πολυαισθητηριακή προσέγγιση του θέματος** μέσα από τραγούδι - μουσικοκινητικά δρώμενα - ζωγραφική - κατασκευές
- **Δραματοποίηση** (βλ. και Άλκηστις, 2004)
- **Δραστηριότητες υποστήριξης πολλαπλών τύπων νοημοσύνης κατά Gardner (1993)**
- **Χρήση φωτογραφικής μηχανής και βιντεοκάμερας** για καταγραφή των βημάτων εκμάθησης και εφαρμογής των δραστηριοτήτων.
- **Χρήση Η/Υ - διαδίκτυο** για αναζήτηση πληροφοριών
- **Φύλλα αξιολόγησης** με διάφορες δραστηριότητες -**Ερωτηματολόγια** σε παιδιά και γονείς
- **Επισκέψεις πεδίου**

4. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Γνωστικοί

- Û Εμπλουτισμός γνώσεων και λεξιλογίου μέσω κατανόησης νέων λέξεων και εννοιών.
- Û Κατανόηση του κύκλου του νερού στη φύση και τη σημασία του για τη ζωή των φυτών, των ζώων και των ανθρώπων.
- Û Απόκτηση νέων εμπειριών και γνώσεων μέσω επισκέψεων σε καινούρια μέρη.

Ψυχοκινητικοί

- Û Ενασχόληση με σύγχρονα τεχνολογικά μέσα και απόκτηση νέων δεξιοτήτων.
- Û Παρακολούθηση των βιντεοσκοπημένων δραστηριοτήτων (ανατροφοδότηση).
- Û Διάκριση ήχων και διάφορων ειδών μουσικής.
- Û Ενασχόληση με καλλιτεχνικές δραστηριότητες (π.χ. ζωγραφική, κολλάζ, πηλοπλαστική).
- Û Δραματοποίηση, τραγούδια και χορός με μουσικά κομμάτια που αφορούν το νερό.

Συναισθηματικοί

- Û Ένταξη του νερού στις καθημερινές δραστηριότητες, οι οποίες αφορούν στη διατήρηση της προσωπικής υγιεινής (πρόγραμμα πλυσίματος δοντιών και χεριών).
- Û Απόλαυση της δροσιάς και της ευεξίας που χαρίζει το νερό.
- Û Απόλαυση της ομορφιάς υδάτινων τοπίων.
- Û Κατανόηση της ανάγκης για τη διατήρηση της καθαριότητας του νερού στο περιβάλλον.
- Û Έκφραση σεβασμού και «προσοχής» προς το νερό.
- Û Εκτύπωση αφίσας με ζωγραφιά και σύνθημα και διανομή στις υπηρεσίες της πόλης.

Επιστημονικοί

- Û Απόκτηση γνώσεων μέσω των φυσικών επιστημών (μορφές νερού, εξάτμιση).
- Û Παρατήρηση και ανακάλυψη της νέας γνώσης.
- Û Δημιουργία ερωτήσεων, περιέργειας και προβληματισμού.

Συμμετοχικοί

- Û Εργασία σε ομάδες σε καλλιτεχνικές, μουσικοκινητικές και άλλου είδους δραστηριότητες.
- Û Δημιουργία συζητήσεων, ερωτήσεων, προσεχτικής παρακολούθησης και κατανόησης νέων πληροφοριών και απόψεων, καθώς και ανάλογης κοινωνικής συμπεριφοράς.
- Û Δημιουργία κριτικής και ευαισθητοποίησης για την καθαριότητα των φυσικών πόρων νερού.
- Û Παρότρυνση και άσκηση κριτικής μεταξύ των μαθητών για περισσότερη προσωπική καθαριότητα και υγιεινή.

Κοινωνικοί

- Û Επαφή με διάφορους δημόσιους φορείς της τοπικής κοινωνίας (π.χ. ΕΥΔΑΠ).

- Û Επαφή με παιδιά και δασκάλους και παρακολούθηση δρώμενων από άλλα σχολεία του νομού (π.χ. Μουσικό Φεστιβάλ, εκδήλωση στο Σερνικάκι, κ.τ.λ.).
- Û Γνωριμία με καινούριους τόπους (π.χ. Ταμπάκινα, λίμνη Μόρνου, Λιδορίκι, πηγές).

Αισθητικοί

- Û Ικανοποίηση κάθε αίσθησης μέσω του νερού.
  - Ø Μέσω της αφής για καθαριότητα και δροσιά.
  - Ø Μέσω της ακοής για διάκριση διάφορων ήχων του νερού (π.χ. ποτάμι, βροχή).
  - Ø Μέσω της όρασης απόλαυση υδάτινων τοπίων (π.χ. καταρράκτες, λίμνη).
  - Ø Μέσω του νερού η γεύση επανέρχεται, ξεδιψάμε και δροσιζόμαστε.
  - Ø Μέσω της όσφρησης για διάκριση των διαφορετικών μυρωδιών που δημιουργούνται στο χώρο από τα ποτάμια, τους καταρράκτες, τις βροχές κ.α.
- Û Συνεχής ενασχόληση με δραστηριότητες ζωγραφικής και μουσικής.

Αυτομορφωτικοί

- Û Παρατήρηση και ανακάλυψη πληροφοριών σε βιβλία και περιοδικά.
- Û Παρακολούθηση προβολών από D.V.D., δημιουργία αποριών και επιθυμία για απόκτηση περισσότερων πληροφοριών.
- Û Καλλιέργεια κριτικής σκέψης, δημιουργία προβληματισμών και ανακάλυψη νέας γνώσης.
- Û Ενεργή και έμπρακτη προσπάθεια για καλύτερη προσωπική καθαριότητα.

Αειφορικοί

- Û Συνειδητοποίηση της καθημερινής ανάγκης του νερού για την επιβίωσή και την προσωπική υγιεινή (π.χ. μαγείρεμα, ξεδίπασμα, καθαριότητα).
- Û Κατανόηση της ορθής χρήσης του νερού.
- Û Συνειδητοποίηση της σημαντικότητας που αφορά στην καθαριότητα του νερού.
- Û Κατανόηση της διατήρησης του καθαρού περιβάλλοντος για την ύπαρξη του νερού.

5. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- Ø **Για την απόκτηση γνώσεων και εμπλουτισμός λεξιλογίου σχετικά με τις μορφές, το ρόλο και τον κύκλο του νερού στη φύση.**
  - Παρατήρηση-Συζήτηση των μορφών νερού στη φύση (στερεό, υγρό αέριο), έχοντας ως αφορμή τα καιρικά φαινόμενα (βροχή, χιόνι).
  - Παρατήρηση εικόνων από έντυπο υλικό με διάφορες περιοχές του πλανήτη, που περιείχαν το στοιχείο του νερού ή μορφές αυτού.
  - Παρατήρηση-Συζήτηση-Περιγραφή και Επίδειξη μέσω βιβλίων του τρόπου δημιουργίας του φαινομένου της βροχής.
  - Κατανόηση του ρόλου των θαλάσσιων υδάτων μέσω παρατήρησης της υδρόγειου σφαίρας και παρακολούθησης ανάλογων D.V.D.
  - Συζήτηση για την αναγκαιότητα της ύπαρξης του νερού στο περιβάλλον.
  - Πείραμα εξάτμισης νερού-Επίδειξη (βρασμός-εξάτμιση-υγροποίηση) για την κατανόηση του φαινομένου της βροχής και των μορφών νερού.
  - Πείραμα του κύκλου του νερού στη φύση-Επίδειξη με σκεπαστή ανάγλυφη κατασκευή από τους υπεύθυνους του Κ.Π.Ε. Άμφισσας.
  - Δημιουργία ομαδικής καλλιτεχνικής εργασίας που απεικονίζει τον κύκλο του νερού στη φύση.
  - Παρατήρηση-πείραμα του νερού που εξατμίζεται, παρατηρώντας τη στάθμη του σε ένα ποτήρι έπειτα από ένα Σαββατοκύριακο.
  - Συζήτηση-Παρατήρηση-Παρουσίαση μέσω βιβλίων και Λήψη φωτογραφιών του ουράνιου τόξου που εμφανίζεται μετά τη βροχή.
- Ø **Για την κατανόηση του τρόπου υδροδότησης των σπιτιών, ανάλογος εμπλουτισμός λεξιλογίου και απόκτησης εμπειριών.**
  - Συζήτηση της πορείας του νερού από τη φύση στα σπίτια.
  - Παρουσίαση της πορείας αυτής μέσω βιβλίων και γραφικής αναπαράστασης στον πίνακα.
  - Δημιουργία ανάλογου κολλάζ από τον καθένα μαθητή.

- Επίσκεψη του σχολείου στη λίμνη και το φράγμα του Μόρνου και συζήτηση για το πώς υδροδοτείται η περιοχή και ο νομός Αττικής
- Επίσκεψη του σχολείου στο υδραγωγείο και το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο Άμφισσας.
- Επίσκεψη του σχολείου στις πηγές και τα σιντριβάνια της Άμφισσας.
- Ολοκλήρωση της ομαδικής καλλιτεχνικής εργασίας, όπου φαίνεται ο κύκλος του νερού στη φύση και η πορεία του μέχρι το υδραγωγείο, τα σπίτια και τις πηγές.
- Ø **Για την κατανόηση του ρόλου του νερού στην άνθιση και την ευρωστία της τοπικής γεωργικής, βιοτεχνικής και ευρύτερης κοινωνίας.**
  - Συζήτηση για τη χρησιμότητα του νερού στη διατήρηση και καλλιέργεια του απέραντου ελαιώνα, καθώς και για τις τοπικές γεωργικές καλλιέργειες.
  - Πείραμα –Παρατήρηση-Σύγκριση και Διάκριση μεταξύ σπόρων και φυτών που ποτίζονται και άλλων που δεν τους παρέχεται νερό. Συζήτηση και κατανόηση του ρόλου του νερού για την ανάπτυξη των φυτών.
  - Επίσκεψη του σχολείου στην παραδοσιακή συνοικία «Γαμπάκινα», όπου βρίσκονται τα βυρσοδεψεία της Άμφισσας (το νερό φτάνει με αυλάκια στην περιοχή και διέρχεται από το υπόγειο κάθε βυρσοδεψείου, ώστε να χρησιμοποιηθεί στην καθαριότητα των δερμάτων).
  - Επίσκεψη του σχολείου στις τοπικές πηγές της Άμφισσας. Συζήτηση για τη χρήση τους στα παλαιότερα και τωρινά χρόνια.
  - Κατά την επίσκεψη στο Φράγμα του Μόρνου συζήτηση για το πώς επηρέασε η δημιουργία του τη ζωή των κατοίκων της περιοχής
- Ø **Για την κατανόηση του ρόλου του νερού στην τέχνη και πρακτική άσκηση.**
  - Επαφή των μαθητών με την τέχνη της κεραμικής. Δραστηριότητες ημιολοπλαστικής με την κεραμίστρια του εικαστικού εργαστηρίου Άμφισσας.
  - Ποικίλες δραστηριότητες ζωγραφικής με νερομπογιές και θέμα το νερό.
  - Μικτή δραστηριότητα ζωγραφικής (νερομπογιές-κολλάζ), μιας πηγής, με τη βοήθεια της κεραμίστριας του εικαστικού εργαστηρίου Άμφισσας.
  - Ποικίλες κατασκευές-κολλάζ με θέμα το νερό.
- Ø **Για την κατανόηση της καθημερινής ανάγκης του νερού για την επιβίωση και την προσωπική υγιεινή του ανθρώπου.**
  - Συζήτηση για τις καθημερινές δραστηριότητες που γίνονται μέσω του νερού.
  - Κατασκευή-κολλάζ με εικόνες που απεικονίζουν δραστηριότητες με νερό που γίνονται μέσα και έξω από το σπίτι.
  - Κατανόηση της αναγκαιότητας του νερού ώστε να ξεδιψάσουμε, να δροσιστούμε, να ανακτήσουμε ενέργεια και να επιβιώσουμε.
  - Κατανόηση χρήσης του γλυκού, πόσιμου νερού. Διάκριση από το αλμυρό. Συνειδητοποίηση ότι το χρησιμοποιούμε με σύνεση ώστε να φτάνει για όλους.
  - Βράσιμο και βάνιμο αυγών λόγω της γιορτής του Πάσχα. Ο Ρόλος του νερού στην παράδοση και τη μαγειρική. Επανάληψη παρατήρησης εξάτμισης νερού.
  - Συζήτηση-Επίδειξη μέσω βιβλίων για την προσωπική υγιεινή και καθαριότητα που προσφέρει σε όλους μα το νερό. Επισήμανση για τα μικρόβια και τις πιθανότητες μόλυνσης που υπάρχουν.
  - Διάκριση βρώμικου και καθαρού παιδιού μέσω ανάλογου-διαφορετικού τρόπου ζωγραφικής από τον κάθε μαθητή.
  - Ανάλυση έργου που αφορά στο πλύσιμο χεριών. Τοποθέτηση φωτογραφιών σε λογική σειρά.
  - Επίδειξη του σωστού τρόπου πλυσίματος χεριών.
  - Πρόγραμμα πλυσίματος χεριών μέσω χρήσης φωτογραφιών (οπτική παρέμβαση-ανάλυση έργου) στις τουαλέτες του σχολείου για μία (1) εβδομάδα. Τοποθέτηση ανάλογης εικόνας σε πίνακα διπλής εισόδου που υποδείκνυε την εκτέλεση και ολοκλήρωση της δραστηριότητας.
  - Παράλληλο πρόγραμμα πλυσίματος χεριών πριν από τα γεύματα και στο σπίτι, διάρκειας δύο (2) εβδομάδων, με καθημερινή συμπλήρωση ατομικού πίνακα. Συμμετοχή-Εμπλοκή γονέων.
  - Συζήτηση-Παρακολούθηση D.V.D. για τη στοματική υγιεινή, την αποφυγή μολύνσεων στη στοματική κοιλότητα και τη συμβολή του νερού στη διατήρηση της καθαριότητας των

δοντιών. Επισημάνση για συχνό βούρτσισμα, σωστή διατροφή και τις αρνητικές επιπτώσεις (π.χ. τερηδόνα) που μπορεί να προκύψουν.

- Ανάλυση έργου που αφορά στο βούρτσισμα των δοντιών. Τοποθέτηση φωτογραφιών σε λογική σειρά.
- Επίδειξη του σωστού τρόπου βουρτσίσματος και ξεπλύματος των δοντιών..
- Πρόγραμμα πλυσίματος δοντιών, μετά από το κολατσιό, μέσω χρήσης φωτογραφιών (οπτική παρέμβαση-ανάλυση έργου) στις τουαλέτες του σχολείου για μία (1) εβδομάδα. Τοποθέτηση ανάλογης εικόνας σε πίνακα διπλής εισόδου που υποδείκνυε την εκτέλεση και ολοκλήρωση της δραστηριότητας.
- Παράλληλο πρόγραμμα πλυσίματος δοντιών και στο σπίτι, πρωί-βράδυ, διάρκειας δύο (2) εβδομάδων, με καθημερινή συμπλήρωση ατομικού πίνακα. Συμμετοχή-Εμπλοκή γονέων.

Ø Για να κατανοήσουν το σχήμα των σταγόνων του νερού –Σύνδεση με Μαθηματικά (κύκλος)

- Παρατήρηση των σταγόνων της βροχής. Συζήτηση για το σχήμα τους.
- Επίδειξη-Ενεργή συμμετοχή από τους μαθητές αφήνοντας σταγόνες νερού σε ένα μεγάλο κομμάτι χαρτί. Παρατήρηση του σχήματος του κύκλου που παίρνουν ως μορφή.

Ø Για να γνωρίσουν τα παιδιά διάφορες μορφές ζωής στη θάλασσα

Συζήτηση-Παρατήρηση εικόνων θάλασσας και ζώων που ζουν μέσα σε αυτήν από τον έντυπο τύπο.

- Συζήτηση προσωπικών εμπειριών.
- Παρακολούθηση ανάλογου D.V.D.
- Παρατήρηση ακτών Γαλαξιδίου, Ιτέας κατά την επιστροφή της εκπαιδευτικής εκδρομής στη λίμνη του Μόρνου.
- Παρατήρηση και ψηλάφηση μικρών ζώων που ζουν στο βυθό της θάλασσας, φέρνοντας διάφορα από αυτά μέσα στην τάξη (π.χ. αχινοί, μύδια, κοχύλια, καβουράκια κ.α.).
- Εκμάθηση μουσικοκινητικού τραγουδιού «Τέσσερα καβουράκια και τέσσερα παιδάκια».

Ø Για να αποκτήσουν ακουστικές εμπειρίες και να ασκηθούν στη διάκριση ήχων που παράγει το νερό σε διαφορετικές περιστάσεις.

- Παρακολούθηση D.V.D. σχετικών με το θέμα του νερού, όπου γινόταν άμεση ταύτιση των εικόνων και των ήχων του νερού.
- Παρακίνηση-Επισημάνση στους μαθητές να ακούσουν τον ήχο του νερού σε τόπους όπου υπήρχε νερό (ρυάκια, καταρράκτες, πηγές), όταν γινόταν εκπαιδευτική εκδρομή ή έξοδος του σχολείου, αλλά και μέσα στα πλαίσια της τάξης (π.χ. βρασμός νερού).
- Απόκτηση νέων ακουστικών εμπειριών με τραγούδια και μουσική που έχουν ως θέμα το νερό, με τη χρήση C.D. και κασετών.
- Διάκριση διαφορετικών ήχων που παράγει το νερό (π.χ. βροχή, καταγίδα, ποτάμι, βρύση που στάζει) μέσω C.D.

Ø Για την καλλιέργεια ψυχοσυναισθηματικών, ψυχοκινητικών και μουσικοκινητικών δεξιοτήτων.

- Δραματοποίηση και Τραγούδι του μουσικού κομματιού «Σύννεφα μικρά», το οποίο εξιστορεί και αναπαριστά τον κύκλο του νερού
- Τραγούδι «H Νεραντζούλα», που αναφέρεται στις δραστηριότητες των γυναικών με το νερό και χορευτική απόδοσή του (συρτό στα τρία)
- Δημιουργία ζωγραφιών σχετικών το νερό, ακούγοντας ηχογραφημένους φυσικούς ήχους νερού και κομμάτια κλασικής μουσικής με θέμα το νερό (παρουσίαση των εργασιών στην έκθεση ζωγραφικής στα πλαίσια του Μουσικού Μαθητικού Φεστιβάλ Ν. Φωκίδας)
- Σύνθεση έμμετρων δίστιχων με γενικό τίτλο «Το νερό»: Πρωτότυποι στίχοι, που γράφτηκαν με προτροπές και ιδέες των παιδιών. Παρουσίαση-απαγγελία του αρχικού και τελικού δίστιχου ομαδική (εν χορώ), ενώ κάθε δίστιχου του κυρίου θέματος ατομική (από κάθε μαθητή). Συμμετοχή και Συνεργασία όλων των μαθητών σε πρόβες και στην παρουσίαση του σε εκδήλωση προγραμμάτων Αγωγής Υγείας και Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης με άλλα σχολεία του νομού.
- Δραματοποίηση μουσικοκινητικού τραγουδιού «Τέσσερα καβουράκια και τέσσερα παιδάκια».
- Δραστηριότητες ζωγραφικής, κολλάζ, κατασκευές με θέμα το νερό.

- Χρήση νερού στην τέχνη: πηλοπλαστική
- Χρήση νέων τεχνολογιών από τα παιδιά (Η/Υ, βιντεοκάμερας, φωτογραφικής μηχανής)
- Δημιουργία συνθήματος για ανάδειξη του προγράμματος από τα παιδιά «Αγαπώ το νερό, το κρατάω καθαρό και δεν το σπαταλώ».
- Δραματοποίηση και Τραγούδι του μουσικού κομματιού «Το ποταμάκι», που περιγράφει το ταξίδι του νερού στη φύση. Συμμετοχή και Συνεργασία όλων των μαθητών σε πρόβες για την παρουσίασή του σε εκδηλώσεις διάδοσης
- Ø **Για να έρθουν τα παιδιά σε επαφή με την τοπική κοινωνία και δημόσιους φορείς.**
  - Επίσκεψη του σχολείου στη λίμνη και το φράγμα του Μόρνου, ομιλία από την υπεύθυνη του φράγματος. Επίσκεψη στο κοντινό χωριό Λιδορίκι, επαφή με τοπική κοινωνία.
  - Επίσκεψη του σχολείου στο υδραγωγείο και το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο Άμφισσας, ομιλία από τον υπεύθυνο της υπηρεσίας νερού.
  - Επίσκεψη του σχολείου στις πηγές και τα σιντριβάνια της Άμφισσας, επαφή με τοπική κοινωνία.
  - Επαφή και συνεργασία με τους υπεύθυνους του Κ.Π.Ε. Άμφισσας: Επίσκεψη υπεύθυνων εκπαιδευτικών του ΚΠΕ για την εκτέλεση του πειράματος του κύκλου του νερού στη φύση με ειδική συσκευή
  - Επίσκεψη του σχολείου στην παραδοσιακή συνοικία «Ταμπάκικα» με τη συνοδεία υπεύθυνου του Κ.Π.Ε. Άμφισσας. Επαφή με παιδιά άλλων σχολείων και την τοπική κοινωνία.
  - Συνεργασία με την κεραμίστρια του εικαστικού εργαστηρίου Άμφισσας για Δραστηριότητες πηλοπλαστικής.
- Ø **Για να «γευτούν» την απόλαυση και τη χαρά που προσφέρει το νερό μέσα από παιγνιώδεις δραστηριότητες.**
  - Σαπουνόφουσκες χρησιμοποιώντας ένα πλαστικό δακτύλιο.
  - «Ούτε σταγόνα για χάσιμο», ομαδικό παιχνίδι συναγωνισμού για το ποια ομάδα θα γεμίσει πρώτη τον κουβά που βρίσκεται απέναντί της.
  - «Η Χιονάτη και η εφτά νάνοι», ομαδικό παιχνίδι όπου οι μαθητές έπρεπε ο καθένας με τη σειρά του να μεταφέρει νερό με τη χρήση ενός ποτηριού. Σκοπός να φτάσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ποσότητα νερού στον τελευταίο μαθητή.
  - «Το Μπουγέλο», με σκοπό να νιώσουν τη χαρά και τον ενθουσιασμό που προσφέρουν παιχνίδια με το νερό.

6. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

- § Συμμετοχή με μουσικοκινητικό δρώμενο (Σύννεφα μικρά) και τραγούδι-χορό (Νεραντζούλα) στο **Μουσικό Φεστιβάλ σχολείων** πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του Ν. Φωκίδας καθώς και στην παράλληλη έκθεση ζωγραφικής, με θέμα «Ακούω, αισθάνομαι, ζωγραφίζω»..
- § Συμμετοχή με τραγούδι, έμμετρα δίστιχα «Το νερό» και κατασκευές στην **εκδήλωση παρουσίασης προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης** και Αγωγής Υγείας με άλλα σχολεία του νομού, στον αύλιο χώρο του Δημοτικού Σχολείου Σερνικακίου Φωκίδας. Εκεί έγινε και η επίσημη παρουσίαση του συνθήματος των παιδιών «Αγαπώ το νερό, το κρατάω καθαρό και δεν το σπαταλώ»
- § Συμμετοχή με τραγούδι (Τα καβουράκια) και παρουσίαση του συνθήματος στη **γιορτή λήξης του σχολικού έτους 2005-2006**, που έγινε από κοινού με το 1^ο δημοτικό σχολείο Άμφισσας.
- § Συγγραφή και αποστολή μιας **επιστολής από τους μαθητές του σχολείου προς τον Δήμαρχο Άμφισσας**. Εκφραση τόσο των ευχαριστιών τους για την ολοκλήρωση του σιντριβανιού στον κήπο του σχολείου, όσο και της έκκλησή τους για την καλύτερη δυνατή συντήρηση των βρυσών και σιντριβανιών της πόλης. Λήψη απαντητικής επιστολή από το δήμαρχο προς τους μαθητές του σχολείου με την οποία δεσμευόταν ότι θα λάβει υπόψη το αίτημά τους.
- § **Δημιουργία και εκτύπωση αφισών** με τη φωτογραφία της ομαδικής εργασίας (ζωγραφική με τέμπερα μεγάλων διαστάσεων) με θέμα τον κύκλο του νερού στη φύση και το **σύνθημα «Αγαπώ το νερό, το κρατάω καθαρό και δεν το σπαταλώ»**. Διανομή και αφισοκόλληση

από τα παιδιά σε πολλές δημόσιες υπηρεσίες της Άμφισσας- Αποστολή της αφίσας στα δημοτικά καταστήματα όλων των Δήμων του νομού Φωκίδας με συνοδευτική επεξηγηματική επιστολή προς τους δημάρχους.

§ **Δημιουργία μπλουζας** που μοιράστηκε στα παιδιά **με το σύνθημα και φωτογραφία από την επίσκεψή τους στις βρύσες της Άμφισσας**

§ **Δημοσίευση σχετικού άρθρου και φωτογραφιών στον τοπικό τύπο**

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Η εκπόνηση του συγκεκριμένου προγράμματος αποτέλεσε μία ιδιαίτερα ευχάριστη και εποικοδομητική εμπειρία για όλους τους συμμετέχοντες, εκπαιδευτικούς και μαθητές. Από τη διαμορφωτική αξιολόγηση που εφαρμόσαμε σε όλα τα στάδια διεξαγωγής του προγράμματος, καθώς και από την τελική αξιολόγηση μέσω των εικαστικών έργων, δραματοποιήσεων, δραστηριοτήτων, ερωτηματολογίων και συνεντεύξεων των παιδιών, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι αρχικοί στόχοι του προγράμματος επιτεύχθηκαν.

- Τα παιδιά εμπλούτισαν τις γνώσεις τους και το λεξιλόγιό τους κατανοώντας καινούριες λέξεις και έννοιες, πολλές από τις οποίες τις άκουγαν για πρώτη φορά (π.χ. καταρράκτης, ωκεανός, υδραγωγείο, φράγμα, κ.τ.λ.).
- Έμαθαν για τον κύκλο του νερού στη φύση και τη σημασία του για τη ζωή και τις ανθρώπινες δραστηριότητες (π.χ. σωματική υγιεινή, καλλιέργειες, κ.τ.λ.).
- Τους δόθηκε η δυνατότητα να επισκεφθούν καινούρια, ενδιαφέροντα μέρη και να αποκτήσουν νέες γνώσεις και εμπειρίες (π.χ. Ταμπάκινα-βυρσοδεψεία Άμφισσας, υδραγωγείο και υδροηλεκτρικό εργοστάσιο, λίμνη Μόρνου, κ.τ.λ.).
- Γνώρισαν φορείς και υπηρεσίες, όπως είναι ο δήμαρχος, η ΕΥΔΑΠ, η ΔΕΗ (υδροηλεκτρικό εργοστάσιο).
- Απέκτησαν νέες δεξιότητες μαθαίνοντας το χειρισμό της φωτογραφικής μηχανής και απολάμβαναν να παρακολουθούν σε τακτά διαστήματα τις βιντεοσκοπημένες δραστηριότητές τους (ανατροφοδότηση του ενδιαφέροντός τους για το πρόγραμμα)..
- Ασχολήθηκαν με καλλιτεχνικές δραστηριότητες που τους έδιναν μεγάλη χαρά, χρησιμοποιώντας το νερό στη ζωγραφική και την πηλοπλαστική.
- Λόγω της συνεχούς ενασχόλησής τους με δραστηριότητες ζωγραφικής και μουσικής παρουσίασαν μεγάλη βελτίωση σε ανάλογες δραστηριότητες.
- Οι μαθητές μας κατάλαβαν την αξία του νερού και συνειδητοποίησαν την παρουσία του με διάφορες μορφές στη φύση γύρω μας.
- Ενέταξαν το νερό στις καθημερινές τους δραστηριότητες που αφορούσαν στη διατήρηση της προσωπικής τους υγιεινής (πρόγραμμα πλυσίματος δοντιών και χεριών).
- Ένωσαν την ανάγκη να σέβονται και να «προσέχουν» το νερό και με πολύ κέφι έβγαλαν και το σύνθημα της αφίσας τους : «Αγαπώ το νερό, το κρατάω καθαρό και δεν το σπαταλώ».
- Έμαθαν να παρατηρούν φυσικά φαινόμενα και να ανακαλύπτουν διερευνητικά νέα γνώση.
- Έμαθαν να ρωτούν και να αναρωτιούνται, καλλιεργώντας την περιέργεια και τη σκέψη τους και φτάνοντας σε προβληματισμούς (πώς και γιατί βρέχει, γιατί να είμαι καθαρός, γιατί και πώς διατηρώ καθαρό το νερό, τι σχήμα έχει μια σταγόνα, κ.τ.λ.).
- Τα παιδιά εργάστηκαν σε ομάδες, ώστε να δημιουργήσουν και να ολοκληρώσουν καλλιτεχνικές, μουσικοκινητικές και άλλου είδους δραστηριότητες (ζωγραφιά κύκλου νερού, κολλάζ με δραστηριότητες που κάνουμε με το νερό μέσα και έξω από το σπίτι, παιχνίδια με το νερό, τραγούδια, πρόβες και παρουσιάσεις, γράμμα στο δήμαρχο, κ.τ.λ.). Έτσι, όλες τους οι προσπάθειες και οι παρουσιάσεις τους οδήγησαν στην επιτυχία, τη χαρά, την ευχαρίστηση, την αύξηση της αυτοεκτίμησής τους και την αποδοχή από το κοινωνικό σύνολο.
- Έμαθαν να ακούν τους συνομιλητές-συμμαθητές τους και να δημιουργούν συζητήσεις. Όλοι ήθελαν να είναι καθαρά τα ποτάμια, οι λίμνες και τα σιντριβάνια και έκαναν κριτική

όταν συνέβαινε το αντίθετο. Γι' αυτό συμφώνησαν και στη συγγραφή του γράμματος προς τον δήμαρχο Άμφισσας.

- Έμαθαν να παρατηρούν και να ψάχνουν πληροφορίες σε βιβλία, περιοδικά και/ή στο διαδίκτυο.
- Έμαθαν να παρακολουθούν προβολές από D.V.D., εκφράζοντας τις απορίες τους και ζητώντας περισσότερες πληροφορίες.
- Έμαθαν με πολύ ενθουσιασμό το χειρισμό κάμερας και φωτογραφικής μηχανής

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αθανασάκης, Α., Δαρδανός, Χρήστος Ε. (1996). *Οικοπεριβαλλοντική Παιδαγωγική*.
2. Άλκηστις Κοντογιάννη (2000) *Η δραματική τέχνη στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
3. Γεωργόπουλος, Α., Τσαλίκη, Ε.(2003) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ,Αρχές, Φιλοσοφία, Μεθοδολογία, Παιχνίδια & Ασκήσεις*, Gutenberg, Αθήνα.
4. Collia-Faherty, C., Παπαγεωργίου, Β., & Παπαδοπούλου, Ν. (1999). *Αυτισμός: Ένας ύμνος στην επικοινωνία, Κατανόηση του αυτισμού και των εκπαιδευτικών στρατηγικών*. Πρακτικά ημερίδας «Ο μίτος της Αριάδνης». Θεσσαλονίκη-Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Προστασίας Αυτιστικών Ατόμων.
5. Δεληκανάκη, Νίκη (2005) *Συναισθηματική Αγωγή. Κατανόηση και βιωματική προσέγγιση συναισθημάτων*, Ταξιδευτής, Αθήνα.
6. Dessent T. (1988) *Making the ordinary school special*, The Falmer Press, London
7. Ιωαννίδου, Ε., Κούρου, Μ.& Τζελέφ-Ανέστη Σ. (2005) Η συμβολή των προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στην αποτελεσματικότητα του σχολείου, *1^ο Συνέδριο Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Ισθμός Κορίνθου*, σελ.201-209, 23-25 Σεπτεμβρίου 2005
8. Καλαϊτζίδης, Δ. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Θεωρία και πράξη*.
9. Κουλουμπαρίτση, Α.(2005) Η Μελέτη Περιβάλλοντος στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών: Διδασκαλία και σχολικά βιβλία, *Επιμόρφωση σχολικών Συμβούλων και εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και προσχολικής εκπαίδευσης στο ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ- Επιμορφωτικό Υλικό Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*, ΥΠΕΠΘ, Π.Ι. ,Αθήνα
10. Κουσουρής, Θ., Αθανασάκης, Α. (1994). *Περιβάλλον, οικολογία, εκπαίδευση*. Αθήνα: Σαββάλας .
11. Μακρή- Μπότσαρη Εύη, (2005) Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών στο *Επιμόρφωση σχολικών Συμβούλων και εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και προσχολικής εκπαίδευσης στο ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ- Επιμορφωτικό Υλικό Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*, ΥΠΕΠΘ, Π.Ι. ,Αθήνα
12. Ματσαγγούρας, Ηλίας (2004) *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση. Εννοιοκεντρική Αναπλαισίωση και Σχέδια Εργασίας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.
13. Μπερελής, Πέτρος (2005) Η αρχή της διαθεματικότητας ως θεωρία επιλογής, οργάνωσης και προσέγγισης της γνώσης (Στο πλαίσιο της συγγραφής των νέων διδακτικών βιβλίων), *Επιμορφωτικό Υλικό Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης- Επιμόρφωση σχολικών Συμβούλων και εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και προσχολικής εκπαίδευσης στο ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ*, ΥΠΕΠΘ, Π.Ι. , Αθήνα
14. Peeters, T. (1997). *Autism, from theoretical understanding to educational intervention*. London-U.K.: Whurr Publishers.
15. Σακοβάλη Πηνελόπη (2004-05) Περιβαλλοντική εκπαίδευση και διαθεματικότητα, *Περιβαλλοντική Αγωγή, Ευκαιρία για το περιβάλλον- Πρόκληση για την εκπαίδευση*, Δ/ση Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν.Αχαΐας, 10, 9
16. Τζουριάδου, Μ. (1995) *Παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση*, Προμηθεύς, Αθήνα
17. ΥΠΕΠΘ, Π.Ι., (2003) *Χαρτογράφηση-Αναλυτικά Προγράμματα Ειδικής Αγωγής*, ΔΕΠΠΣ και ΑΠΣ υποχρεωτικής εκπαίδευσης, Αθήνα
18. ΥΠΕΠΘ, Δ/ση Ειδικής Αγωγής, (1994) *Δελτίο πληροφοριών Ειδικής Αγωγής. Σχολική και Κοινωνική Ενσωμάτωση*, ΟΕΔΒ, Αθήνα
19. ΥΠΕΠΘ (2006) Βιβλία δασκάλου *Μελέτη Περιβάλλοντος Α' & Β' δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα
20. ΥΠΕΠΘ (2006) Βιβλίο δασκάλου *Ερευνώ και Ανακαλύπτω Ε' δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα.
21. Φεντ Χ. (1989) *Κοινωνική Ένταξη και Εκπαίδευση*, Σύγχρονη Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη, Καστανιώτης, Αθήνα
22. Φλογαίτη, Ε. (1993). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις